

ING. ARH. DŽEMAL ČELIĆ I MUHAMED MUJIĆ

JEDNA NOVOOTKRIVENA GRAĐEVINA STARIJEG DOBA U MOSTARU

U jesen 1954 godine trebalo je otpočeti sa gradnjom dviju stambenih zgrada u Mostaru na kompleksu između ulica Đure Pucara i Braće Fejića, a južno od Telčeve ulice. Prilikom rušenja starih i najvećim dijelom potpuno dotrajalih obje kata koji su se nalazili na ovom kompleksu nenadano su otkriveni vanredno interesantni ostatci neke ogromne stare građevine, čiju je prvotnu svrhu teško bilo odrediti.

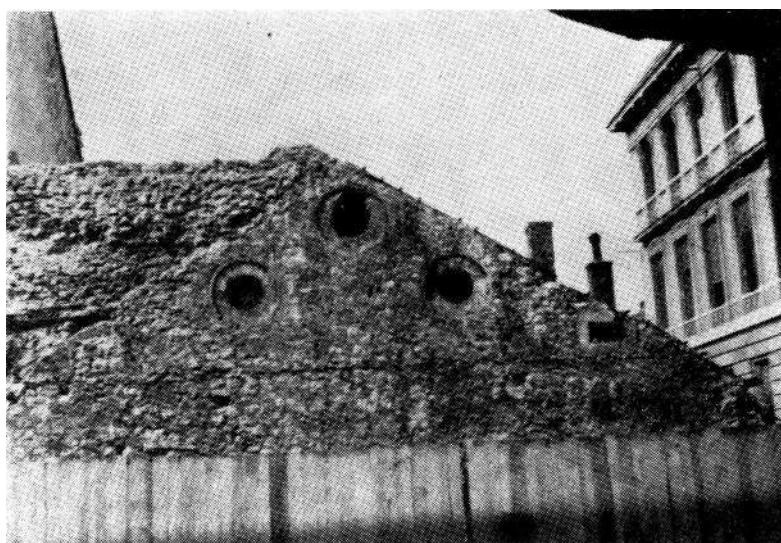
Rušenjem triju magaza u Đure Pucara ulici preko puta pozorišta ukazao se jedan veliki zabatni zid od pritesana kamena uz koji su magaze bile prislonjene. U gornjem dijelu ovoga zida nalazila su se tri okrugla prozora postavljena simetrično u trokutnoj relaciji. Sva tri prozora imala su kružni okvir od pomno obrađenog kamena sa profilacijama, a prozorski otvori bili su zatvoreni perforiranim kamenim pločama. Pri izradi perforiranih ploča, od kojih je jedna bila potpuno sačuvana, korišten je uobičajeni motiv turske arhitekture — ornamenat od šestokrakih zvijezda i šesterokuta.

Ovo nenadno otkriće pobudilo je daljnje interesovanje, a uslijedio je čitav niz zanimljivosti. S druge strane zida otkrivena je jedna stara pe-

kara u potpuno očuvanom stanju sa lijepo obrađenim ložištem i dimnjakom. Iako je pekara građena od istog materijala i na isti način kao i zid moglo se primjetiti da ova dva elementa nisu konstruktivno jedinstveno povezani, nego samo naslonjeni jedan uz drugi. Ovo je jasno govorilo da je pekara adaptirana u neki drugi, ranije sagrađeni objekt. Malo dalje u bivšem Radulovića podrumu otkrivena su četiri impozantna stuba, od pomno klesana kamena, koji su po svojim dimenzijama i obradi jasno mogli pripadati nekoj arhitektonski značajnoj i monumentalnoj građevini. Stupovi su bili oktogonog presjeka, dok su kapiteli bili kod sva četiri stupa različiti, no ipak sa stalaktitnim motivima. Baze stupova bile su utopljene u novija betonska podnožja.

Daljnjim raščišćavanjem otkrivena su na južnoj strani velika ulazna vrata sa kamenim okvirom na luk, te su konačno utvrđeni i tlocrtni obrisi ove građevine, koja je zapremala prostor, u obliku pravokutnika od cca 400 m² površine, sa omjerom stranica približno 1 : 3, sa kraćim stranicama prema istoku i zapadu.

Pogled na okulose otkrivenog objekta.

Nađeni fragmenti unosili su zabunu i izazivali nagađanja.

Okrugli prozor — oculus — nije element turske arhitekture. On je karakterističan za romaniku iz koje prelazi u gotiku da doživi svoju izražajnu kulminaciju u raskošnim rozetama gotičkih katedrala. Zadržava ga i renesansa kao prozor podređenih prostorija i kao okvir za poprsja ukomponirana u fasade. Kako su dalmatinski graditelji vrlo često radili u našim krajevima za vrijeme turske vladavine, infiltracija elemenata talijansko-dalmatinske arhitekture u Hercegovinu ovim putem je neosporna. Tako se već u XVI stoljeću, kada je na područjima izrazito turske kulturne dominacije upotrebljavan isključivo šiljati luk, u Hercegovini se uz šiljati susreće i polukružni luk. Romanički i gotički elementi uz izvjesne modifikacije jasno su uočljive i na Vučjakovića džamiji (XVI st.) i na sahat-kuli (XVII st.) u Mostaru. Okrugli prozor sretamo na nekim profanim građevinama turskog perioda u Hercegovini i to uglavnom kao otvor za zračenje na Kolakovića kući u Blagaju, zatim u Stocu. Međutim, on se pojavljuje i na turskim sakralnim spomenicima u Livnu kao prozor (Glavica džamija) na mjesto prozora sa šiljatom lukom. Nema, pak, sumnje da su otkriveni prozori u Mostaru iz turskog vremena, jer je perforirani ornament na ploči koja ih zatvara izrazito turskog porijekla.

Međutim, začuđuje pojava zabatnog zida. Uglavnom sve turske građevine, a naročito one veće, u koliko nisu prekrivene kupolom, imaju krov na četiri vode. Ovaj zabatni zid sa okulusima bio je, dakle, i sa te strane interesantan.

Stupovi oktogonog presjeka pojavili su se u arhitekturi turskog perioda kao važniji konstruktivni elementi tek posljednjih stoljeća. U Mostaru se pojavljuju kod nastrešice Karađozbegove džamije, a u starijem periodu na džamiskim mahfilima, dakle, uglavnom kao sitni i vitki elementi sekundarnog značaja u arhitektonskoj kompoziciji. Jedino u staroj pravoslavnoj crkvi u Mostaru pojavljuju se ovakvi stupovi kao masivniji, zdepastiji i važniji konstruktivni elementi. Pronađeni stupovi su u proporciji i obradi najbliži onima u crkvi, ali su po dimenzijama znatno veći.

Činjenica da je pekara naknadno ugrađena upućivala je na mogućnost korištenja neke starije zgrade za namjenu koju je naknadno dobila. Naslućivalo se da bi ta kasnija namjena mogla biti han. Ako se, pak, komparativnom analizom tipskih tlocrta turskih arhitektonskih spomenika pokušalo razjasniti ovo pitanje, onda su i ti rezultati upućivali na daljnja istraživanja polazivši od pretpostavke da su gornja nagađanja tačna, i štaviše, da je to bila i prvotna namjena objekta čije smo ostatke opisali.

Stvar je istoriskih istraživanja da nam dokažu i osvijetle vrijeme nastanka ovog objekta, kao i lica koje je dalo da se isti sagradi. Nema sumnje da ovaj han, obzirom na njegov građevni materijal i na njegove velike dimenzije, potiče negdje iz onog vremenskog razdoblja kad se Mostar kao trgovište kroz stotinu godina svoga naglog ekonomskog razvoja toliko bio razvio da je prerastao u najjači grad današnje Hercegovine, to je ono vremensko razdoblje između polovine XVI i polovine XVII vijeka kad je Mostar postao ne samo jedan od značajnijih zanatskih, nego i trgovačkih centara Bosne i Hercegovine preko koga je vodio glavni drum koji je spajao unutrašnjost naših zemalja u ovom dijelu sa Jadranom. Tad su u Mostaru uz desetine dućana koje su mahom podizali dobrotvori (vakifi) počevši od Čejvan-čehaje, pa preko Karađoz-bega, Vučjaković Nesuh-age, Koski Mehmed-paše, Ahmed-bega Lakišića i čitavog niza znanih i neznanih dobrotvora koji su faktički udarali temelje Mostaru kao ekonomskom centru Hercegovine, podižući i hanove, koji su odigrali dosta značajnu ulogu u trgovini naših zemalja u periodu turske vlasti.

Tako se iz Čejvan-čehajine vakuf-name iz 1588 vidi da je on uvakufio jedan han u Mostaru.¹ A i iz vakufname Ahmed-bega Lakišića, datirane između 14—24 novembra 1670 (početak redžepa 1081) vidi se da je on uvakufio 8 dućana na mulkzemljištu u blizini karvan-saraja u Mostaru.²

Da moguće ostaci hana o kojima je riječ u ovom našem članku nisu ostaci jednog od ova dva hana? Na osnovu teksta spomenute Čejvan-čehajine vakuf-name sigurno se može utvrditi da Čejvan-čehajin han nije identičan sa hanom o čijim je ostacima riječ ovdje. U vakuf-nami je izričito navedeno da je Čejvan-begov han bio smješten iznad poznate Pećine gdje se danas nalazi zgrada NO grada Mostara, kao onda na podesnom mjestu za putnike, u blizini tvrđave i samog drumu.³

Znači, da rješenje ovog pitanja treba tražiti u drugom izvornom materijalu izvan vakuf-nama. Jedan kompletan sidžil mostarskog kadije iz 1633 godine i nekoliko fragmenata sidžila mostarskih kadija iz kasnijih godina XVII vijeka koji su kod nas uglavnom jedini sačuvani istoriski izvori iz spomenutog vremenskog razdoblja koji bi nam bar donekle mogli ukazati na istorijat ove građevine, ali ni oni, nažalost baš ni jednim svojim podatkom

¹ Vakuf-nama se nalazi u Vakufskom povjerenstvu u Mostaru.

² Vakuf-nama se nalazi kod porodice Lakišić u Mostaru.

³ Kasnije je ovaj han bio poznat pod nazivom Kalhana. Poslije austro-ugarske okupacije bio porušen, a na istom mjestu sagrađena postojeća zgrada, kako rekosmo u kojoj je danas smješten NO grada Mostara. (Vidi Hamdija Kreševljaković, Esnafi i obrti u Bosni i Hercegovini II, Mostar (separat) str, 68,

ne daju nikakve mogućnosti da se za rješavanje ovog pitanja postavi ma bilo kakva pretpostavka.⁴

Stojeći tako bespomoćno u rješavanju ovog pitanja na osnovu raspoloživih istoriskih prvorazrednih izvora za izučavanje razvoja naših gradova — vakuf-nama i sidžila — ipak sretnim slučajem došli smo do jednog spjeva na turskom jeziku⁵ koji će nam, izgleda, pomoći da konačno damo jednu pretpostavku o nastanku ovog hana. To su slijedeći stihovi koje je ispjevao hadži Derviš-softa⁶, iz Mostara:

بني اول معدن لاف و مروت	محب اهل فقر اول صاحب سيب
محمد نام دفتردار عالمی	اولوب ساعتی حیر و مانع حیف
خلوص منت ايله جان و دلدن	رضای حقیقون بی چون و کیف
جهان ایچره بودم بر خیر قلدی	کتورمز خاطره متلین آنک لیف
با یوب موستارده بر خان عالی	مناده اولدی کویا مسجد حیف
قراندش آنک محمود افندی	بناسنده قلنجیه سبی بانیف
دوشوب بر بی نظیر و خوب تاریخ	دیدي اول دمده هاتق منزل ضیف

To u prevodu znači:

*Opet taj majdan dobrote i čovječnosti,
taj ratnik, prijatelj sirotinje
visoki defterdar po imenu Mehmed,
koji promiče dobro, a bori se protiv zla,
iskrenom dobrotom od srca i duše
u ime božijeg zadovoljstva
ovog momenta na svijet dade*

*jedno dobro djelo kome nema ravna
komu slična ni mašta ne može zamisliti.
Jedan visoki han u Mostaru sagradi
i on postade poput Mesdžidi hajfa na Mini.*

*Njegov brat Mahmud efendija
uloži trud dok je zgrada bila u radu.*

Ispjeva se jedan lijep kronogram, kome nema

slična.

*U tom momentu tajanstveni glas reče: Kuća za
ugoščavanje*

Sklop »menzili dayf« na kraju pretstavlja kronogram u kome je pored izražene namjene ovog

objekta, istodobno brojčanom vrijednošću pojedinih slova data i godina postanka ovog hana.

Evo analize brojčane vrijednosti navedenog sklopa:

$M=10$, $n=50$, $z=7$, $l=30$, $d=800$, $v=10$,
 $f=80$. Rekapitulacija: $127 + 890 = 1017$.

To znači, da je te 1017 g. po Hidžri, ili 1608/09 naše ere sagrađen spomenuti han.⁷

U navedenim stihovima za nas su od naročitog značaja ova dva podatka:

da je spomenuti han, u stihovima opjevan, sagrađio visoki defterdar Mehmed, uz pomoć svoga brata Mahmud efendije,

i kao drugo, vrlo interesantno, da je ovaj han bio visok i da se po svojoj građevini upoređuje sa bogomoljom Mesdžidi hajf na Mini kod Meke.

Na osnovu ovih i drugih nama poznatih podataka iz tog vremena vjerujemo da ćemo moći dokazati da je han koji je opjevan u ovim stihovima identičan sa hanom čiji su se ostaci očuvali do naših dana i o kojima je riječ u ovom našem članku.

Činjenica da je u citiranim stihovima spomenuto da je Mehmed visoki defterdar dao sagrađiti opjevani han navodi nas na pomisao da je ta ličnost identična sa Koski Mehmed-pašom, Mostarcem koji se je nalazio na dužnosti defterdara u Carigradu. Uz to, kako je navedenim stihovima spomenuto Mehmed-defterdar je imao brata Mahmud efendiju, a nama je već od ranije poznato da

⁷ Interesantno je da turski putopisac Evlija Čelebi, iz XVII. vijeka u svome putopisu (sv. VI. str. 483-484) u poglavlju o džamijama u Mostaru veli, da se na dnu Kazaske čaršije nalazi džamija defterdar-paše, nad čijim vratima stoji ovaj natpis: Mehmed nam defterdar-i ali olup sai-i hayr ve mani hayf duşup bir bi nazir ve hub-i tarih didi ol demde hatif: Menzil-i dayf. 1017.

Upoređivanjem ovog Evlija Čelebinog natpisa sa naprijed citiranim stihovima hadži Derviša-softe, uočićemo da je ovaj Čelebin samo izvod iz hadži Derviševih stihova, ali pogrešno upotrebljen. Naime, u citiranim hadži Derviševim stihovima izričito je spomenuto da je Mehmed-defterdar sagrađio han i da se ovi stihovi upravo na to i odnose, a ne kako to izlazi iz Evlija Čelebina teksta da je postojala Mehmed-defterdar-paše džamija na dnu Kazaske čaršije, za što do danas koliko nam je poznato nema mo nikakvih drugih istoriskih podataka i da je čak na njoj stajao gornji natpis. Osim toga kraj Evlije Čelebinog natpisa sa sklopom »menzil-i dayf«, što znači »kuća za ugoščavanje« otvoreno demantuje tvrdnju samoga pisca da je ovaj natpis mogao stajati nad jednim sakralnim objektom kao što je džamija.

Iako je Evlija Čelebija citirane stihove hadži Dereviša samo u izvodu donio i pogrešno upotrijebio, ipak nam činjenica da je Evlija ovaj natpis donio svjedoči da je sami natpis bio napisan na banskoj zgradi, što je, koliko nam je poznato, bila rjeđa praksa u našim krajevima.

⁴ Orijentalni institut, sidžili od br. 1-3.

⁵ Orijentalni institut, manuskripta turcica, br. 524.

⁶ Ova je ličnost valjda identična sa hadži Dervišem (Dr. Safet Bašagić, Znameniti Hrvati u Osmanskoj carevini.)

je baš Koski Mehmed-paša imao brata Mahmud efendiju, koga on svojom vakuf-namom datiranom 1612 g. određuje za upravnika svoga vakufa.⁸ Kako je god Mehmed-paša spomenutom vakuf-namom postavio svoga brata za upravnika davši mu skoro potpuno odriježene ruke u upravi vakufa i kako je sami Mahmud efendija prema narodnoj predaji rukovodio izvođenjem radova na gradnji Mehmed-pašine monumentalne džamije u Mostaru, to je vrlo vjerovatno da je isti Mahmud efendija u odsutnosti Mehmed-paše izvodio radove na gradnji njegovog hana, kao što je to u citiranim stihovima spomenuto.

Konačno, činjenica da pjesnik upoređuje ovaj han, dakle, jednu profanu građevinu, sa Mesdžidi hayfom na Mini kod Meke, sakralnim objektom prvog reda, upućuje na pretpostavku da su arhitektonske kvalitete i monumentalnost ovog objekta prevazilazile njemu srodne objekte. Ako je Mesdžidi hayf dobio naziv po svom situiranju (hram na uzvisini iznad vode) što bi donekle odgovaralo i položaju ovoga hana, to još nije dovoljno za ovakvu bogohulnu asocijaciju misli, kad to ne bi bilo povezano i sa sjajnim i nesvakidašnjim arhitektonskim kvalitetama. Obzirom na sačuvane

ostatke kao i na historijske podatke o ostalim mostarskim hanovima, izgleda da je ovaj han bio jedini gdje bi se takva komparacija mogla primjeniti.

Našu pretpostavku da sačuvani građevinski ostaci o kojima je riječ u ovom članku predstavljaju ostatke hana Koski Mehmed-paše ni najmanje ne bi mogla oslabiti činjenica da u Koskinoj spomenutoj vakuf-nami nijedne riječi nema o spomenu hana, iako je vakuf-nama napisana (1612 g.) nakon gradnje spomenutog hana (1608/09 g). Hanski objekat je mogao biti potpuno privatno vlasništvo Koski Mehmed-paše koje je kasnije prelazilo i na njegove nasljednike, pa je razumljivo da kao takvo nije trebalo spominjati u vakuf-nami. U prilog ovog našeg mišljenja govori i fakat da je han koji je u XIX vijeku postojao na ovom istom mjestu zvani Čardagija bio vlasništvo Ali-paše Rizvanbegovića, koje je nakon njegove smrti prešlo na njegove nasljednike. To bez ikakve sumnje dokazuje da su hanski objekti koji su tokom minulih 350 godina postojali na ovom kompleksu zemljišta bili privatno vlasništvo i da je moguće Ali-paša ovaj kompleks i sami objekat vjerovatno kupio od nekog člana porodice Koskija.⁹

⁸ Glasnik Vrhovnog islamskog starješinstva u FNRJ, Sarajevo, 1952, br. 5-7, Hivzija Hasandedić, Mehmed Koskipašina džamija i vakuf u Mostaru, str. 150.

⁹ Koliko se zna posljednji član ove porodice bio je Alija, koji je umro 1808. godine (Hivzija Hasandedić, citirani članak, str. 155, bilješka 15). Znači da je u prvoj polovini XIX. vijeka bilo članova ove porodice a i bližih srodnika, koji su mogli naslijediti ovaj han.